

Małgorzata Maria FIJAŁ

Uniwersytet Jagielloński

fijalmaalgorzata@gmail.com

TRENI DELLA FELICITÀ

SPOŁECZNA INICJATYWA NA RZECZ DZIECI W POWOJENNYCH WŁOSZACH

ABSTRACT *Treni della felicità: A Social Initiative for Children in Post-war Italy*

This paper is devoted to the analysis of the origins and development of a social initiative, the so-called *Treni della felicità* (Trains of happiness) and its impact on shaping civil society and sense of national community in the post-war Italy. This project, initiated by the Union of Italian Women (*Unione Donne Italiane*, UDI) and then promoted mainly by the Italian Communist Party (*Partito Comunista Italiano*, PCI) assumed the transfer of tens of thousands of children from families in need from southern Italy to relatively more developed north-central regions of the country in order to provide them better living conditions after World War II. This example of the fight against poverty and inequalities seems to be a forgotten symbol of solidarity and renewal of the idea of civil society in post-totalitarian Italy. Moreover, this action for children is not only an example of civic activity, but also an important element in the debate on the traditional division of Italy into North and South.

Keywords: *Treni della felicità*, Trains of happiness, post-war Italy, Italian Communist Party, Italian civil society

Słowa kluczowe: *Treni della felicità*, „Pociągi szczęścia”, powojenne Włochy, Włoska Partia Komunistyczna, włoskie społeczeństwo obywatelskie

We wczesnych latach powojennych we Włoszech w ramach społecznej inicjatywy *Treni della felicità* („Pociągi szczęścia”)¹ dziesiątki tysięcy dzieci zostało przesiedlonych ze zniszczonego wojną Południa do relatywnie bardziej rozwiniętych północno-środkowych regionów kraju. Akcja ta miała na celu uratowanie małoletnich przed głodem i chorobami, zapewnienie im czasowej opieki oraz godnych warunków życiowych po II wojnie światowej. Projekt ten, będący przykładem wspierania integracji społecznej i solidarności międzypokoleniowej oraz walki z ubóstwem i nierównościami, wydaje się zapomnianym symbolem obywatelskości w historii powojennych Włoch. Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie czytelnikowi zainicjowanego przez Związek Kobiet Włoskich (Unione Donne Italiane, UDI) i promowanego następnie głównie przez Włoską Partię Komunistyczną (Partito Comunista Italiano, PCI) przedsięwzięcia oraz – przez odwołanie się przede wszystkim do roli tej partii w odbudowie kraju – zobrazowanie kontekstu społeczno-politycznego, w jakim doszło do powstania tytułowego projektu. Podjęta została również próba analizy wpływu inicjatywy na kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego i poczucia wspólnoty narodowej.

Tematyka ta nie spotkała się z obszerniejszym opracowaniem i jest jedynie w niewielkim stopniu uwzględniona w literaturze przedmiotu. Jako pierwsi na ruch solidarności na rzecz dzieci po upadku faszyzmu kompleksowo zwrócili uwagę w 1980 roku wywodzące z PCI partyzantki i późniejsze parlamentarzystki Angiola Minella i Nadia Spano oraz związany z Wydziałem Architektury rzymskiego uniwersytetu „La Sapienza” technolog budownictwa i higieny środowiska Ferdinando Terranova w studium pt. *Cari bambini vi aspettiamo con gioia. Il movimento di solidarietà popolare per la salvezza dell’infanzia negli anni del dopoguerra*². Kolejno próby opracowania tematu podjął się Giovanni Rinaldi w opublikowanej w 2009 roku monografii *I treni della felicità, storie di bambini in viaggio fra due Italie*, będącej wynikiem badań terenowych apulijskiego antropologa przeprowadzonych z dorosłymi już uczestnikami projektu³. Zarysowane przez Rinaldiego autentyczne świadectwo, przypominające o wartości projektu solidarnościowego, rozwijał również w pierwszej dekadzie XXI wieku reżyser Alessandro Piva, czego efektem był zaprezentowany na 68. Międzynarodowym Festiwalu Filmowym w Wenecji w 2011 roku film dokumentalny pt. *Pasta*

¹ Określenie *Treni della felicità* w rzeczywistości nie jest oficjalną nazwą inicjatywy. W ówczesnej publicystyce używano określeń: *pociąg specjalny (il treno speciale)*, *pociąg z dziećmi (il treno dei bambini)*, *najpiękniejszy pociąg świata (il più bel treno del mondo)*. Nazwy *Treni della felicità*, będącej obecnie najbardziej powszechnym określeniem powojennej inicjatywy, użył po raz pierwszy burmistrz Modeny Alfeo Corassori, zwracając uwagę na to, że idee leżące u podstaw tej aktywności obywatelskiej znajdują odzwierciedlenie w radości i szczęściu dzieci po przeżyciu nowych doświadczeń oraz patrzeniu w przyszłość z mniejszym strachem i większą pewnością siebie. Zob. *Parte il primo treno della felicità*, [online] https://www.rivistailmulino.it/news/newsitem/index/Item/News:NEWS_ITEM:5454, 1 III 2021; C. De Nitti, *Viaggio alla scoperta di un’Italia „antica” tra passione politica e solidarietà umana*, [online] <https://www.edscuola.it/archivio/antologia/recensioni/rinaldi.htm>, 1 III 2021.

² A. Minella, N. Spano, F. Terranova, *Cari bambini, vi aspettiamo con gioia. Il movimento di solidarietà popolare per la salvezza dell’infanzia negli anni del dopoguerra*, Milano 1980.

³ G. Rinaldi, *I treni della felicità, storie di bambini in viaggio fra due Italie*, Roma 2009.

*Nera*⁴. Do problematyki transferu dzieci w powojennych Włoszech odniósł się także w wydanej w 2020 roku książce pt. *I treni dell'accoglienza. Infanzia, povertà e solidarietà nell'Italia del dopoguerra 1945-1948* Bruno Maida. Turyński historyk zdefiniował ową inicjatywę nie tylko jako przykład solidarności, lecz również jako splot innych istotnych wątków charakteryzujących włoski okres powojenny, jak ubóstwo, włoska kwestia Południa (*la questione meridionale*), kobiecy protagonizm, problematyka dzieciństwa i polityki rodzinnej, ale także nowy wymiar projektu komunistycznej polityki społeczno-obywatelskiej⁵.

Zamieszczony na jednym z pociągów slogan *Non esiste Nord e Sud. Esiste l'Italia* („Nie istnieje Północ i Południe. Istnieją Włochy”) wydaje się wskazywać, że akcja solidarności na rzecz dzieci w powojennych Włoszech stanowi nie tylko przykład aktywności obywatelskiej na rzecz wspólnoty, lecz również istotny element w debacie nad kwestią tradycyjnego podziału Włoch na Północ i Południe⁶. Podobną hipotezę wskazał w opublikowanej we wrześniu 2021 roku książce pt. *C'ero anch'io su quel treno. La vera storia dei bambini che unirono l'Italia* Giovanni Rinaldi. Wspomniany wcześniej antropolog po przeszło dekadzie badań powrócił z historyczną rekonstrukcją przedsięwzięcia, prezentując rozszerzoną mozaikę świadectw „ex-dzieci” z „Pociągów szczęścia”, a w szerszym spektrum *portret ludowych, ale szlachetnych Włoch (un'Italia popolare eppure profondamente nobile)*⁷. Niniejsze rozważania – ze względu na niedobór literatury przedmiotu – oparte są głównie na analizie internetowych źródeł dotyczących omawianej tematyki oraz materiałów o charakterze publicystycznym.

ZARYS TŁA HISTORYCZNEGO. ZNACZENIE WŁOSKIEJ PARTII KOMUNISTYCZNEJ W ODBUDOWIE KRAJU PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Szerszym tłem związanym z powstaniem inicjatywy *Treni della felicità* był rok 1943, kiedy wraz z postępem aliantów we Włoszech wielkie miasta Południa (przede wszystkim Neapol) doznały ogromnych zniszczeń spowodowanych anglo-amerykańskimi

⁴ Dokument Alessandra Pivy pt. *Pasta Nera* opiera się na wspomnieniach rozmówców, którzy opowiadają o przeżyciach doświadczonych w gronie rodzin przyjmujących. Połączone z materiałami archiwalnymi wywiady pomagają odtworzyć autentyczność i wielowymiarowość powojennego projektu na rzecz dzieci. Zob. [online] <https://www.youtube.com/watch?v=8LysqpaXscl>, 12 IV 2021; [online] <https://www.youtube.com/watch?v=LlxtO5RsCAU>, 12 IV 2021.

⁵ B. Maida, *I treni dell'accoglienza. Infanzia, povertà e solidarietà nell'Italia del dopoguerra 1945-1948*, Torino 2020.

⁶ Kwestia tradycyjnego podziału Włoch na Północ i Południe sięga wielowiekowej historii Półwyspu Apenińskiego i jest doskonale znana i opisana w literaturze przedmiotu. Zob. np. K. Golemo, *Włoskie zjednoczenie i „dwie Italie”. Tradycyjny podział na Północ i Południe oraz jego współczesne konsekwencje*, [w:] *Włochy wielokulturowe. Regionalizmy, mniejszości, migracje*, red. K. Golemo, Kraków 2013; K. Golemo, „Wiele Italii”. *Problemy z włoską jednością*, [w:] K. Golemo, A. Małek, *Włochy. Mozaika kultur*, Kraków 2019. W swoich rozważaniach pozwalam sobie potraktować tę kwestię wybiórczo i zwrócić uwagę tylko na te zdarzenia, wątki i procesy, które są istotne dla podjętego przez mnie tematu.

⁷ G. Rinaldi, *C'ero anch'io su quel treno. La vera storia dei bambini che unirono l'Italia*, Milano 2021, [online] <http://www.solferinolibri.it/libri/cero-anchio-su-quel-treno/>.

bombardowaniami i walkami lądowymi. Choć Neapol został wyzwolony już we wrześniu 1943 roku w wyniku antyhitlerowskiego powstania mieszkańców, tzw. czterech dni Neapolu (*Quattro giornate di Napoli*)⁸, to oswobodzenie całego kraju od faszystów było procesem znacznie dłuższym. Jak powszechnie wiadomo, upadek dyktatury Mussoliniego nastąpił na północy Włoch dopiero w kwietniu 1945 roku, po śmierci duce. Fakt ten doprowadził do umocnienia się wielowiekowego podziału Włoch na dwie części: Północ i Południe⁹. W praktyce dla Neapolu, będącego pod okupacją przez okres prawie dwóch lat, oznaczało to pozbawienie możliwości ożywienia społeczno-gospodarczego. W mieście panował głód, brakowało wody pitnej oraz gazu, ludność dotknięta była skutkami hiperinflacji. Należy pamiętać, że jeszcze przed wojną południowe Włochy były w gorszej sytuacji ekonomicznej niż północ kraju¹⁰. Po zakończeniu II wojny światowej, zniszczone długotrwałymi walkami, musiały uporać się nie tylko z odbudową polityczno-gospodarczą, lecz również z odnową tkanki społecznej. Ze względu na brak artykułów pierwszej potrzeby szczególnie zła była kondycja dzieci i młodzieży¹¹. W obliczu nadzwyczajnej sytuacji, naznaczonej klęskami żywiołowymi, epidemiami, głodem i bezrobociem, w dużych miastach włoskich utworzono komitety mające na celu pomoc w rozwiązywaniu problemów takich jak dystrybucja żywności, sprząatanie gruzów czy ochrona dzieci¹².

Należy zaznaczyć, że we Włoszech już od 1941 roku miały miejsce walki polityczne, strajki i demonstracje. W październiku w Tuluzie ugrupowania antyfaszystowskie podpisały pakt, w którym wezwały Włochów do obalenia dyktatury faszystowskiej¹³. Pod koniec 1942 roku z inicjatywy komunistów zostały natomiast założone pierwsze komitety frontu narodowego. W marcu 1943 roku włoska lewica: socjaliści, komuniści oraz organizacja antyfaszystowska *Giustizia e Libertà* (Sprawiedliwość i Wolność), utworzyła Komitet Akcji na rzecz Zjednoczenia Ludu Włoskiego (*Comitato d'azione per l'unione del popolo italiano*), będący załączkiem Komitetu Wyzwolenia Narodowego (*Comitato Nazionale di Liberazione, CLN*), czyli koalicji partii tworzących w północnych Włoszech antyfaszystowski ruch oporu, tzw. *Resistenza*. Po zakończeniu II wojny światowej

⁸ Powstanie „Cztery Dni Neapolu” było zrywem niepodległościowym, w którym cywilni mieszkańcy miasta i wojsko oswobodzili je z okupujących sił III Rzeszy. Nie było ono motywowane politycznie, było wyrazem zniechęcenia wojną mieszkańców miasta, którzy chcieli zapobiec jego zniszczeniu. Neapol był pierwszym z dużych europejskich miast, które skutecznie pokonało niemieckiego okupanta.

⁹ Do wzmocnienia owego podziału w okresie wojennym przyczyniała się rozpoczęta w 1943 roku inwazja aliantów na Sycylię. Po aresztowaniu Mussoliniego na rozkaz króla Wiktora Emanuela III 25 kwietnia 1943 roku nowy włoski rząd Pietra Badoglio 8 września podpisał zawieszenie broni z aliantami. Niemcom jednak wkrótce udało się przejąć kontrolę nad północnymi i środkowymi Włochami, gdzie utworzyli marionetkowe państwo o nazwie Włoska Republika Socjalna (*Repubblica Sociale Italiana, RSI*), na którego czele stanął uwolniony z więzienia we wrześniu przez niemieckich spadochroniarzy Mussolini. Zob. J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław 1999, s. 551.

¹⁰ Por. A. Ghirelli, *Storia di Napoli*, Torino 2015.

¹¹ R.R. Ferré, *La storia dimenticata dei bambini di Napoli salvati dalle famiglie del centro-nord Italia*, [online] <https://thevision.com/cultura/bambini-napoli-famiglie-centronord/>, 14 III 2021.

¹² G. Bigi, *1946, i bimbi dei treni della felicità*, [online] <https://www.anpi.it/articoli/636/>, 14 III 2021.

¹³ P. Nenni, *Intervista sul socialismo italiano*, Roma–Bari 1977, s. 53.

scena polityczna tzw. I Republiki Włoskiej¹⁴ zdominowana była właśnie przez trzy ugrupowania polityczne, które w latach 1943-1945 stworzyły wspomniany CNL, tj.: 1) Chrześcijańską Demokrację (Democrazia Cristiana, DC); 2) Włoską Partię Socjalistyczną (Partito Socialista Italiano, PSI); oraz 3) Włoską Partię Komunistyczną (PCI)¹⁵.

Powstała w 1921 roku, na rok przed marszem faszystów na Rzym, największa partia komunistyczna zimnowojennej Europy Zachodniej, zaistniała we włoskim życiu politycznym dopiero po II wojnie światowej pod przewodnictwem Palmira Togliattiego. Pod jego kierunkiem partia dokonała zwrotu ku demokratycznym metodom walki politycznej i zrezygnowała z metod rewolucyjnych. Stanowiła nie tylko interesujące zjawisko we włoskim systemie politycznym, lecz także swoisty ewenement na tle innych europejskich partii o tym profilu. Była przykładem typowo włoskiej anomalii, która przejawiała się we włączeniu się partii w proces budowy demokratycznego ładu politycznego w powojennych Włoszech, m.in. przez rezygnację z walki z monarchią króla Wiktora Emanuela III i dołączenie do rządu Pietra Badoglio¹⁶. Korzystając z popularności związanej z uczestnictwem w antyfaszystowskim ruchu oporu, PCI otworzyła się na szersze spektrum światopoglądowe i zrezygnowała z partyjnego dogmatyzmu. Stała się czymś więcej niż partią polityczną. Po wojnie stanowiła masowy ruch społeczny mający na celu wpływanie na społeczeństwo w ogólności oraz wspierający zmiany systemu władzy. PCI z jednej strony pozostawała partią komunistyczną utrzymującą ściśle relacje z Moskwą i jej państwami satelickimi, z drugiej poszukiwała demokratycznej legitymizacji i „narodowych” korzeni. Bycie komunistą, szczególnie na południu Włoch, oznaczało, że jest się przeciwko faszystowowi, skorumpowanej DC oraz mafii, a także dąży się do wyprowadzania Południa z ciemnoty i nędzy, czyli w szerszym spektrum do rozwiązania tzw. *questione meridionale* (odmienności rozwoju strategii społeczno-gospodarczych pomiędzy południem a północą kraju)¹⁷. Polityka włoskich komunistów postrzegana była jako szczególny rodzaj troski o ludzi, o kraj, o wspólnotę. Przystąpienie do PCI nie było sposobem na „zrobienie kariery”, ale – jak przyznał włoski pisarz, działacz komunistyczny i liberalny demokrat Giorgio Amendola – było *wybozem życiowym* (*una scelta di vita*)¹⁸, oddaniem się sprawie, walce o bardziej wolne i sprawiedliwe społeczeństwo, próbą formacji obywatelstwa republikańskiego¹⁹.

Okres powojenny był czasem, kiedy we Włoszech zaczęły kształtować się nie tylko procesy transformacji ustrojowej, lecz nastąpiło również ożywienie dyskusji nad

¹⁴ Wyrażenie „I Republika Włosa” jest terminem publicystycznym odnoszącym się do systemu partyjnego Republiki Włoskiej obowiązującego w latach 1948-1994.

¹⁵ Zob. A. Ventrone, *La cittadinanza repubblicana. Come cattolici e comunisti hanno costruito la democrazia italiana (1943-1948)*, Bologna 2008.

¹⁶ To wydarzenie przez lata odgrywało rolę jednego z ważniejszych punktów zwrotnych w oficjalnej historii partii (tzw. *Svolta di Salerno*) Zob. B. Gromko, *Stan badań nad Włoską Partią Komunistyczną. Wyzwania i postulaty badawcze*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2018, vol. 2, nr 32, s. 394.

¹⁷ Zob. N. Moe, *The View from Vesuvius. Italian Culture and the Southern Question*, Berkeley, Los Angeles 2006.

¹⁸ G. Amendola, *Una scelta di vita*, Milano 1976.

¹⁹ B. Maida, *I treni dell'accoglienza...*, s. 8.

kwęstią społeczeństwa obywatelskiego, przede wszystkim nad jego istotą oraz znaczeniem w przemianach społeczno-politycznych i gospodarczych. W społeczeństwie włoskim dostrzec można pewne różnice w postawach obywatelskich wynikające z uwarunkowań historycznych i różnic w rozwoju gospodarczym poszczególnych regionów kraju oraz czynniki determinujące charakter społeczeństwa obywatelskiego, jak np. zasoby kapitału ludzkiego. Wypowiedział się o nich w klasycznym studium o tradycjach obywatelskich we Włoszech Robert Putnam, stwierdzając, że północne regiony Włoch bardziej niż południowe charakteryzują się wysokim kapitałem społecznym i poziomem obywatelskości²⁰. Amerykański politolog wskazał, że w regionach północnych już od czasów zjednoczenia w XIX wieku dominował model życia w społeczności poziomej, obywatele żyli w egalitarnej, współpracującej ze sobą wspólnotie. To właśnie m.in. w północnych Włoszech należy doszukiwać się źródeł europejskiej obywatelskości, tzn. podstaw zaangażowania członków wspólnoty w sprawy publiczne. Putnam wskazał źródła tych postaw m.in. w tradycji średniowiecznych włoskich komun, gdzie dokonywano podziału władzy pomiędzy członków społeczności dzięki *normom i instytucjom powstałym wskutek obywatelskiego zaangażowania*²¹. W północnych miastach Włoch kontynuowano *tradycje obywatelskie* w formie *etyki obywatelskiego zaangażowania*, przejawiające się m.in. w postaci tzw. *aiutarella*, czyli w tradycyjnym zwyczaju wzajemnego świadczenia sobie usług przez sąsiadów czy wspólnej odpowiedzialności²². Jak zauważył natomiast włoski geograf, ekspert w zakresie geografii regionów Roberto Mainardi, tradycja obywatelskości w północnej części Półwyspu Apenińskiego wpłynęła na wzrost różnych form zaangażowania społecznego, takich jak związki zawodowe, spółdzielnie, partie polityczne czy różnego rodzaju stowarzyszenia i ruchy społeczne²³.

TRENI DELLA FELICITÀ. AKCJA SOLIDARNOŚCI NA RZECZ DZIECI WE WŁOSZECH PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Po zakończeniu II wojny światowej w obliczu przywracania stabilności oraz nowego ładu polityczno-społecznego oraz gospodarczego Europejczycy tworzyli konkurencyjne wizje odbudowy demokracji i obywatelskości. Opracowano wówczas nowe teorie rozwoju człowieka oraz wartości edukacji rodzinnej i zbiorowej. Ich celem było przede wszystkim kształtowanie zdezorientowanych tożsamości dzieci wobec spuścizny totalitarnej przeszłości oraz próby kształtowania przyszłości²⁴. We Włoszech, podobnie jak w całej powojennej Europie, dzieci, uznane za *kwintesencję ofiar wojny*, a jednocześnie za przyszłość wspólnoty narodowej, stały się przedmiotem polityki populacyjnej oraz

²⁰ R.D. Putnam, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Kraków 1995.

²¹ *Tamże*, s. 184-190.

²² *Tamże*, s. 206.

²³ R. Mainardi, *L'Italia delle regioni. Il Nord e la Padania*, Milano 1998, s. 14-16.

²⁴ T. Zahra, *The Lost Children. Reconstructing Europe's Families after World War II*, Cambridge 2011, s. 22-23.

projektów obudowy państw narodowych i nowych form interwencji humanitarnej²⁵. Koniec II wojny światowej i kolejne dziesięciolecia zimnej wojny przyniosły rozwój nowych ruchów obywatelskich promujących dobro dzieci²⁶. Grupy obywatelskie powiązane zarówno z lewicą, jak i prawicą były mocno zaangażowane w te inicjatywy. We Włoszech niezależnie od pozycji politycznej i ideologicznej – katolickiej czy komunistycznej – aktywizm na rzecz dzieci był powiązany z demokracją, państwem i rodziną oraz uniwersalnym przywiązaniem do człowieka²⁷, a także z *definiowaniem zła totalitaryzmu w kategoriach niszczenia rodziny*²⁸. Komuniści uznali utrzymanie struktury rodzinnej za najbardziej produktywny sposób wychowania kolejnego pokolenia włoskich obywateli. W rozumieniu włoskiej lewicy inicjatywa humanitarna została sformułowana w kategoriach solidarności i wizji przyszłości opartej na bliskich więzach rodzinnych. W zamyśle komunistów podjęty projekt przesiedleń dzieci w ramach rozszerzania rodziny poza granice domu miał na celu zademonstrowanie, że partia, oferując opiekę nad dziećmi, obiecuje tym samym odrodzenie się Włoch po wojnie pod hasłem solidarności²⁹.

W formułowaniu terażniejszości, naznaczonej trudną przeszłością, kluczową rolę odegrał również rodzący się we Włoszech ruch feministyczny. Inicjatywa powojennego projektu pomocy dzieciom, w ramach ich relokacji do relatywnie bardziej rozwiniętych regionów kraju, wyrosła z *wyobraźni i pasji* przywódczyni piemonckich komunistów, Teresy Noce³⁰. Partyzantka i późniejsza parlamentarzystka, doświadczona wojennymi przeżyciami z obozów koncentracyjnych, zdawała sobie sprawę z ówczesnej tragicznej sytuacji młodych ludzi. Przejął ją los dzieci cierpiących z powodu niedożywienia, chorób i opuszczenia. Pod koniec 1945 roku na V kongresie PCI grupa kobiet pod przywództwem Noce, należących do utworzonego 1 października 1945 roku feministycznego stowarzyszenia non profit UDI, podjęła inicjatywę obywatelskiej solidarności na rzecz dzieci z Południa, na wzór podobnego projektu przeprowadzonego już wcześniej w okupowanych miastach na północy kraju, Mediolanie i Turynie³¹. Początkowo o pomoc zwrócono się głównie do rodzin z „czerwonego” regionu Emilii-Romanii (przede wszystkim miast: Reggio, Modena i Bolonia), który sympatyzował z partią komunistyczną³². W 1946 roku z inicjatywy neapolitańskiej sekcji PCI utworzono nato-

²⁵ Tamże, s. 20-24.

²⁶ Zob. np. P. Gatrell, *The Making of the Modern Refugee*, Oxford 2013.

²⁷ M. Ticktin, *Casualties of Care. Immigration and the Politics of Humanitarianism in France*, Berkeley 2011, s. 3-5.

²⁸ T. Zahra, *The Lost Children...*, s. 17.

²⁹ S. Pipyrou, *Displaced Children, Silence, and the Violence of Humanitarianism in Cold War Italy*, „Anthropological Quarterly” 2020, vol. 93, nr 3, s. 445.

³⁰ G. Rinaldi, *I treni della felicità...*, s. 9.

³¹ Zob. P. Gabrielli, *La Pace e la Mimosa. L’Unione donne italiane e la costruzione politica della memoria*, Roma 2005; *Volevamo cambiare il mondo. Memorie e storie delle donne dell’UDI in Emilia Romagna*, red. C. Liotti, R. Pesenti, A. Remaggi, D. Tromboni, Roma 2002.

³² Bolonia nazywana jest tradycyjnie „czerwoną” (*la rossa*). Odnosi się to do sytuacji politycznej XX wieku, kiedy miasto, ale także w szerszym spektrum region Emilia-Romania stały się ostoją komunistów.

miast Komitet na rzecz Ochrony Dzieci (Comitato per la salvezza dei bambini) w celu ratowania ich przed głodem, chorobami i śmiercią w wyniku klęsk żywiołowych³³. Humanitarna płaszczyzna interwencji politycznej była związana bezpośrednio z powojennymi inicjatywami społecznymi i widocznym wzrostem kształtującej się po II wojnie światowej koncepcji *welfare state*³⁴. Strategia ta kładła szczególny nacisk na rozwiązywanie problemów społecznych, realizując projekty opieki i pomocy w przekonaniu, że takie inicjatywy są kluczowe dla budowania poczucia przynależności zbiorowej.

Pomysł transferu dzieci spotkał się z pozytywnym odzewem zarówno ze strony kierownictwa partyjnego, samorządów, jak i rodzin przyjmujących³⁵. Należy zaznaczyć, że rodziny te pochodziły z niskich stref hierarchii społecznej, byli to głównie rolnicy i robotnicy. Inicjatywę tę widzieli jednak jako sposobność do okazania solidarności swoim rodakom bardziej doświadczonym przez wojnę. PCI postrzegala natomiast ów projekt jako sposób na zmianę biernej postawy społeczeństwa południowowłoskiego, które nie rozumiało sensu nowej powojennej polityki oraz nie akceptowało szeroko zakrojonych po wojnie zmian politycznych, legitymizowanych zarówno referendum instytucjonalnym (w wyniku którego ustanowiono nową formę państwa – republikę), jak i nowo uchwaloną konstytucją³⁶.

Należy podkreślić, że UDI oraz PCI jako główni animatorzy projektu byli wspierani także przez inne organizacje, ruchy i stowarzyszenia, jak lokalne oddziały CLN, sekcję Narodowego Stowarzyszenia Włoskich Partyzantów (Associazione Nazionale Partigiani d'Italia, ANPI), Włoską Powszechną Konfederację Pracy (Confederazione Generale Italiana del Lavoro, CGIL), Czerwony Krzyż, administrację publiczną oraz społeczeństwo w ogóle. Inicjatywa popierana była również przez system transportu kolejowego, Ministerstwo Pomocy Powojennej (Ministero dell'Assistenza Postbellica), Organizację Narodów Zjednoczonych do spraw Pomocy i Odbudowy (UNRRA), a także przez związane z Kościołem katolickim i DC Włoskie Centrum Kobiet

Lata powojenne nazywane są w tym regionie czasem komunizmu „niemal idealnego”. Należy jednak zaznaczyć, że termin ten odnosił się do lewicujących zarządców miasta, a nie panującego ustroju. Mieszkańcy regionu cieszyli się wtedy dobrze zorganizowanym, sprawnie działającym zarządzaniem samorządowym, z powszechnym dostępem do szkół na wysokim poziomie, nowoczesnych szpitali i innych miejsc użyteczności publicznej.

³³ G. Buffardi, *Il Comitato per la salvezza dei bambini di Napoli 1946-1954. Una bella favola iniziata nel lontano 1947*, Roma 2017.

³⁴ M. Ferrera, *Il Welfare State in Italia. Sviluppo e crisi in prospettiva comparata*, Bologna 1984, s. 39.

³⁵ Należy m.in. podkreślić aprobatę projektu współzałożyciela (wraz z Antoniem Gramscim) i aż do śmierci w 1964 roku faktycznego przywódcę oraz sekretarza PCI, Palmira Togliattiego, który w raporcie partyjnym, ilustrując powojenne problemy Włoch, zwrócił uwagę na kwestię ówczesnego szkolnictwa oraz edukacji dzieci. Zob. P. Togliatti, *Rapporto al V Congresso del PCI*, [w:] *Palmiro Togliatti. Opere scelte*, red. G. Santomassimo, Roma 1974, s. 452.

³⁶ Dość wspomnieć, że podczas referendum instytucjonalnego w 1946 roku dotyczącego formy państwa w Neapolu aż prawie 80 proc. ludności opowiedziało się za monarchią. Dla porównania w miastach północnych (Bologna, Mediolan czy Florencja) odsetek ten wynosił około 30 proc. Referendum ukazało podział, jaki istniał pomiędzy dwiema częściami Półwyspu Apenińskiego. Zob. [online] <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=F&dtel=02/06/1946&tpa=I&tpc=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>, 1 III 2021.

(Centro Italiano Femminile, CIF). W okresie zimnowojennym kobiece stowarzyszenia obywatelskie z całego spektrum polityczno-społecznego były bezpośrednio zaangażowane w działalność na rzecz dzieci³⁷. Interesująca wydaje się również kwestia ambiwalentnego podejścia do inicjatywy Kościoła katolickiego, który z jednej strony preferował pomoc dzieciom w ich rodzinnych miejscowościach, z drugiej – pomimo niezgodności ideologicznej z inicjatorami projektu – wspierał go.

Główną przeszkodą w realizacji działań związanych z transferem dzieci była ignorancja i odrzucenie pomocy przez społeczność południowowłoską. Animatorzy inicjatywy, przechodząc przez najbardziej niebezpieczne dzielnice miast w poszukiwaniu dzieci, spotykały się z niechęcią. Nie wszystkie rodziny były otwarte na oferowaną pomoc. Trzeba zaznaczyć, że większość rodziców, z którymi kontaktowały się UDI i PCI, nigdy nie przebywała poza granicami swoich wiosek czy dzielnic większych miast. Dodatkowo strach był potęgowany propagandą, jakoby *komunistyczne diabły* w północnych Włoszech *zjadały dzieci na obiad* lub *przerabiały je na mydło*³⁸. Istniała również narracja dotycząca rzekomego wywozu dzieci do Rosji w celu ich indoktrynacji. Niechęć społeczeństwa związana była też z kwestią złych konotacji pociągów, kojarzonych z „pociągami śmierci”, wywożącymi ludność do obozów koncentracyjnych podczas wojny. Należy jednak uznać, że pomimo początkowych trudności z przekonaniem rodziców z Południa do relokacji dzieci na północ Włoch, podjęta przez UDI oraz PCI inicjatywa odniosła sukces. Teresa Noce oraz współpracujące z nią kobiety z czasem dążyły do rozszerzenia projektu na inne potrzebujące wsparcia obszary kraju. Pierwszą czynnością w związku z tym planem było wyznaczenie przedstawicieli, którzy zostali wysyłani do poszczególnych miast w celu zapoznania się z terytorium oraz jego mieszkańcami, a następnie wybór dzieci kwalifikujących się do programu³⁹. Kolejno po wyrażeniu zgody przez rodziny na relokację ich dzieci były one identyfikowane oraz przechodziły szereg badań lekarskich w celu upewnienia się, że są w stanie odbyć długą podróż pociągiem.

Szacuje się, że pierwszy pociąg z południowej części kraju wyruszył z Dworca Termini w Rzymie 19 stycznia 1946 roku. Inicjatywa transferu dzieci kontynuowana była kolejno w innych sytuacjach kryzysowych we Włoszech, m.in. w 1950 roku w związku ze zbrojnym strajkiem robotników przeciwko władzy państwowej oraz rządowi ówczesnego ministra spraw wewnętrznych, działacza DC Maria Scelby w San Severo w Apulii⁴⁰. Manifestacje doprowadziły do aresztowania robotników, którzy zostali zmuszeni do pozostawienia swoich dzieci bez opieki⁴¹. Kolejne tury pociągów

³⁷ M. Rodano, *Memorie di un che c'era*, Milano 2010, s. 27.

³⁸ S. Pivato, *I Comunisti Mangiano i Bambini. Storia di una Leggenda*, Bologna 2015.

³⁹ L. Fabi, A. Loffredi, *L'infanzia salvata. Nord Sud un cuore solo*, Città di Ceccano 2011, s. 14-15.

⁴⁰ W wyniku wyborów parlamentarnych we Włoszech z 1948 roku misja tworzenia rządu oraz kierowania procesem odbudowy kraju i walki z bezrobociem została powierzona chadekom. Jedną z najbardziej kontrowersyjnych ustaw wdrożonych ówczesnie przez DC było utworzenie przez ministra spraw wewnętrznych M. Scelbę specjalnej siły policyjnej do walki z zamieszkami zwanej „Celere”, która odegrała główną rolę w represjonowaniu walk robotniczych.

⁴¹ G. Rinaldi, *I treni della felicità...*

przesiedlających małoletnich wyruszyły w latach 1951-1952 z powodu powodzi, które dotknęły przeważającą część południowych regionów Włoch (Kalabria, Sycylia, Sardynia, Apulia), ale również północ kraju, m.in. historyczny region Polesine w Wenecji Euganejskiej.

PODRÓŻ POMIĘDZY POŁUDNIEM A PÓŁNOCĄ WŁOCH. WPŁYW PROJEKTU *TRENI DELLA FELICITÀ* NA POCZUCIE WSPÓLNOTY I OBYWATELSKOŚCI

Podobnie jak w XIX-wiecznym okresie pojednyczeniowym, cele powojennych Włoch, naznaczonych jarzmem dyktatury i reżimu faszystowskiego, nie sprowadzały się wyłącznie do kwestii politycznych. Chodziło również o stworzenie we Włoszech nowoczesnego, postępowego i aktywnego społeczeństwa obywatelskiego oraz o przebudzenie świadomości narodowej⁴². W okresie po II wojnie światowej, w obliczu tworzenia się zrębów nie tylko demokratycznego państwa włoskiego, lecz także wspólnoty europejskiej, wizja przyszłości, rozwoju miejsca zamieszkania oraz dążenie do poprawy warunków życia zajmowały doraźne miejsce w działalności politycznej i obywatelskiej. Należy podkreślić, że po wojnie, po upadku ustroju monarchistycznego, pomimo widocznego przywiązania doń przede wszystkim społeczności południowowłoskiej, nastąpił szereg zmian społeczno-politycznych. Dość wspomnieć wytworzony otwarty system władzy czy powszechne korzystanie z praw wyborczych, w tym przez kobiety (w powojennym referendum instytucjonalnym dotyczącym ustroju politycznego po raz pierwszy w krajowych konsultacjach politycznych wzięły udział także kobiety).

Realizowana w latach 1945-1952 inicjatywa *Treni della felicità* stanowiła nie tylko jeden spośród wielu innych projektów pomocowych we Włoszech, lecz była również historią pierwszego powojennego spotkania Północy i Południa. Stała się symbolem solidarności, spotkania „dwóch Włoch”, dwóch kultur, zderzenia różnych tożsamości⁴³. To historia, która wzbogaciła dzieci biorące udział w projekcie nie tylko materialnie, ale przede wszystkim duchowo. Dzięki organizacji czasowego pobytu dzieci z południa Włoch w środkowo-północnych regionach kraju doszło bowiem do kontaktu międzykulturowego, podczas którego skonfrontowały się jednostki i zbiorowości odznaczające się odmiennymi cechami kulturowymi, składającymi się na ich poszczególne tożsamości. Skutkowało to nie tylko przepływem osób, przedmiotów, wartości i idei, lecz również koniecznością dostosowania się do wymogów stawianych przez obcą przestrzeń społeczno-kulturową. Z analizy badań Giovanniego Rinaldiego wynika, że dzieci biorące udział w projekcie pomimo początkowego szoku kulturowego oraz znalezienia się w nowej i obcej dla nich rzeczywistości bardzo pozytywnie wspominają to

⁴² M. Bankowicz, *Włoska tożsamość narodowa a kontekst europejski*, [w:] *Niemcy, Europa, Świat: studia międzynarodowe. Księga pamiątkowa poświęcona Profesorowi Erhardowi Cziomerowi*, red. Irena Stawowy-Kawka, Kraków 2007, s. 235-236.

⁴³ G. Rinaldi, *I treni della felicità...*, s. 10

doświadczenie⁴⁴. *Czulałam się jak w bajce, wewnątrz tego pociągu. Widziałam te wszystkie światła odbijające się w morzu i nie mogłam zrozumieć, czym one są, ponieważ nigdy nie słyszałam, że istnieje morze* – wspominała siedmioletnia ówczesnie Erminia Tancredi z Apulii⁴⁵. Dla znakomitej większości dzieci była to pierwsza w życiu podróż pociągiem. Nie tylko to stanowiło dla nich nowość. Po raz pierwszy zobaczyły śnieg, o którym z naiwnością myślały, że to mleko, cukier lub ricotta, po raz pierwszy spróbowały lodów czy czekolady. Faktem jest, że tym, co zrobiło największe wrażenie na dzieciach, była właśnie kwestia pożywienia: zawsze świeży chleb i makaron czy ciepła zupa podawana w szkolnej stołówce. Pamiętają też, jak przyjaźnie zostały przyjęte, od początku traktowane jak część rodziny. Na dworcach witały je zespoły muzyczne wraz z władzami miejskimi. Dzieci po przybyciu do rodzin, które zaproponowały ich przyjęcie, były zdumione nieznanym im wcześniej komfortem i wygodami: posiadaniem bieżącej wody czy łóżka tylko dla siebie ze świeżą pościelą i kocem⁴⁶. Odkryły zupełnie odmienne od tego na Południu życie rolników i rzemieślników z Północy.

Interesującą kwestią jest również komunikacja pomiędzy gośćmi a gospodarzami, która nie zawsze była łatwa. Należy pamiętać, że w tamtym okresie większość Włochów posługiwała się tylko językiem regionalnym lub dialektem, a nie standardowym włoskim. Dzieci jednak szybko przystosowywały się do nowego otoczenia, nabierając często akcentu regionu, w którym przebywały. *Ale nam się udało* – stwierdził jeden mężczyzna, opowiadając o chłopcu, który mieszkał z nim i jego rodziną – *w końcu zmieszaliśmy trochę neapolitańskiego z „romagnolo” i stworzyliśmy własny język*. Z biegiem czasu wytwarzała się wspólnota. Kształtowały się połączenia między różnorodnymi tożsamościami konstruowanymi w warunkach kontaktu międzykulturowego. Nie ma bowiem wątpliwości co do tego, że zakorzenienie w danej kulturze warunkuje tożsamość danej jednostki. Jednak jako coś, co nie jest raz na zawsze ustalone, ulega ona przez całe życie modyfikacji, zależnie od oddziaływania społeczno-kulturowego⁴⁷.

Długość pobytu dzieci u rodzin goszczących była zróżnicowana i wynosiła od kilku miesięcy do kilku lat, w niektórych przypadkach pozostawały one na Północy na zawsze. Te, które wróciły, często przez lata utrzymywały kontakt ze swoimi gospodarzami. *Niestety powrót był trudny, nie tyle dla nas, ile dla naszych rodziców, którzy nie mogli już zaspokoić naszych potrzeb [...]. Mamy ogromny żal do naszych rodziców, którzy mówili: „Dokąd oni was zabrali? Zepsuli was! Tutaj jesteśmy w San Severo, nie jesteśmy w Rawennie, nie jesteśmy w Ankonie, nie jesteśmy we Florencji!”⁴⁸*. Po powrocie dzieci do ich domów goszczące je wcześniej rodziny wysyłały na Południe paczki z ubraniami, makaronem i chlebem. Jak podkreśliła to jedna kobieta, *nawet gdyby chleb miał 15 dni – bo tyle*

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Zob. G. Priulla, *Un piccolo pezzo di una storia grande. I treni della felicità*, [online] <https://www.impage.it/attualita/un-piccolo-pezzo-di-una-storia-grande-i-treni-della-felicit/>, 1 III 2021.

⁴⁶ G. Rinaldi, *I treni della felicità...*, s. 22.

⁴⁷ H. Mamzer, *Tożsamość w podróży. Wielokulturowość a kształtowanie tożsamości jednostki*, Poznań 2003.

⁴⁸ G. Rinaldi, *I treni della felicità...*, s. 55-56.

*zajmowało dotarcie paczek do nas – otwieraliśmy pudetka i wąchaliśmy zapach Modeny, a wszystkie nasze wspomnienia wracały*⁴⁹.

Szacuje się, że z „wymiany kulturowej” *Treni della felicità* w latach 1945-1952 skończyło się ponad 70 000 dzieci w całych Włoszech. Choć po 70 latach od jej realizacji trudno jest w pełni zrozumieć jej wpływ na tożsamość ówczesnych młodych ludzi oraz generalizować ich odczucia i emocje, nie ulega wątpliwości, że ta mobilność i związana z nią transformacja przyzwyczajzeń zmieniły ich życie⁵⁰. Już we wstępie do *I treni della felicità, storie di bambini in viaggio fra due Italie*⁵¹ lewicowa pisarka i dziennikarka Miriam Mafai podkreśliła, że *było to spotkanie dwóch różnych kultur, dwóch różnych sposobów mówienia, jedzenia i życia*⁵². Jeden z uczestników projektu, Severino Cannelonga, przekazując swoje świadectwo, tak je podsumował: *Wiele razy się zastanawiałem: co bym zrobił, jak bardzo bym upadł, jakie byłoby moje przeznaczenie bez tej pomocy*⁵³. Należy jednak podkreślić, że było to doświadczenie wzajemnego oddziaływania na siebie, które wpłynęło na całe pokolenie Włochów, nie tylko dzieci, lecz także ich gospodarzy.

Powojennej psychologicznej strategii podejmującej próbę kształtowania społeczeństwa obywatelskiego towarzyszył cel jednoczenia kraju pod hasłem solidarności. Była ona wyrażona przede wszystkim konkretnymi gestami w silnie podzielonym politycznie społeczeństwie, aczkolwiek zdolnym do zorganizowania się, by pomóc słabszym i najbardziej potrzebującym. Bezwarunkowa mobilizacja wyczerpanego wojną narodu w celu ochrony dzieci – postrzeganych jako przyszłość narodu – stanowiła zarówno fizyczną, jak i symboliczną podróż, która zbliżyła do siebie dwie „Italie”, wówczas jeszcze bardzo odmienne, zarówno gospodarczo, politycznie, jak i kulturowo czy językowo⁵⁴. Pomimo że tradycyjny podział Włoch na Północ i Południe pozostaje jedną z najbardziej kontrowersyjnych i otwartych kwestii we Włoszech od czasów XIX-wiecznego zjednoczenia, powojenny projekt *Treni della felicità* należy uznać za jeden z kroków podjętych w celu jego niwelacji.

Chociaż nie ulega wątpliwości, że włoska powojenna inicjatywa na rzecz dzieci *Treni della felicità* stanowiła przykład partyjnej działalności społecznej, to jednak w swojej koncepcji zakładała działalność „ponad podziałami”. Owa aktywność na rzecz dzieci

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ S. Caroli, *Decine di migliaia di bambini poveri furono accolti temporaneamente da famiglie del Nord*, [online] https://centridiricerca.unicatt.it/resistenza-2020.11.18_Giornale_BS_p.%2048_B.%20Maida_Dai%20treni%20dell%20accoglienza%20umana%20solidarieta_S.%20Caroli_CMS.pdf, 16 IV 2021.

⁵¹ G. Rinaldi, *I treni della felicità...*, s. 55-56.

⁵² C. Di Foggia, *I treni della felicità, quando il Nord salvò i figli del Sud*, [online] <https://www.lastampa.it/cultura/2011/09/08/news/i-treni-della-felicit-a-quando-il-nord-salvo-i-figli-del-sud-1.36929438>, 15 III 2021.

⁵³ G. Rinaldi, *I treni della felicità...*, s. 39.

⁵⁴ Tamże, s. 11-12.

była złożoną operacją, w którą zaangażowanych było oprócz komunistycznych działaczy partyjnych również wiele innych organizacji, związków zawodowych, organów publicznych i prywatnych. Istotną rolę odegrał też Kościół katolicki. Należy pamiętać, że analizowany projekt „Pociągów szczęścia” dotyczy trudnego okresu 1945-1952, który we Włoszech na początku charakteryzowała współpraca chadeków, komunistów i socjalistów. Nowatorstwo przedsięwzięcia w stosunku do poprzedniej polityki państwa w celu zmniejszania nierówności społeczno-gospodarczych pomiędzy Południem a Północą kraju polegało z jednej strony na oddzieleniu celów czysto politycznych, a z drugiej na stworzeniu aktywnego społeczeństwa obywatelskiego, troszczącego się o dobro wspólne. Projekt ten został zainicjowany w przekonaniu, że w powojennym państwie włoskim tradycyjną dobroczynność wobec dzieci należy zastąpić konkretną polityką pomocową. Inicjatywę tą należy uznać za doraźny przykład solidarności i obywatelskości XX-wiecznych Włoch, a PCI za ośrodek partycypacji oraz edukacji obywatelskiej, miejsce formowania się zbiorowości zdolnej do dynamizowania zdezorientowanego wojną społeczeństwa, w przeważającej mierze biernego. Zakrojony na szeroką skalę projekt przyczynił się do stworzenia jednego z pierwszych w powojennych Włoszech przykładów demokracji masowej. Szeroko pojęta koncepcja społeczeństwa obywatelskiego, charakteryzującego się aktywnością oraz zdolnością do samoorganizacji i osiągania wyznaczonych celów bez impulsu ze strony władzy państwowej, w ramach projektu *Treni della felicità*, jest zapomnianą częścią powojennej historii Włoch, *kraju, który* – jak stwierdziła partyzantka, działaczka komunistyczna i parlamentarzystka oraz aktywistka ruchu kobiecego Luciana Viviani – *musi pamiętać, że dokonał również pięknych rzeczy*⁵⁵.

BIBLIOGRAFIA

- Amendola G., *Una scelta di vita*, Milano 1976.
- Bankowicz M., *Włoska tożsamość narodowa a kontekst europejski*, [w:] *Niemcy, Europa, Świat: studia międzynarodowe. Księga pamiątkowa poświęcona Profesorowi Erhardowi Cziomerowi*, red. I. Stawowy-Kawka, Kraków 2007.
- Bigi G., *1946, i bimbi dei treni della felicità*, [online] <https://www.anpi.it/articoli/636/1946-i-bimbi-dei-treni-della-felicita>.
- Buffardi G., *Il Comitato per la salvezza dei bambini di Napoli 1946-1954. Una bella favola iniziata nel lontano 1947*, Roma 2017.
- Caroli S., *Decine di migliaia di bambini poveri furono accolti temporaneamente da famiglie del Nord*, [online] https://centridiricerca.unicatt.it/resistenza-2020.11.18_Giornale_BS_p.%2048_B.%20Maida_Dai%20treni%20dell%20accoglienza%20umana%20solidarieta_S.%20Caroli_CMS.pdf.
- De Nitti C., *Viaggio alla scoperta di un'Italia „antica” tra passione politica e solidarietà umana*, [online] <https://www.edscuola.it/archivio/antologia/recensioni/rinaldi.htm>.

⁵⁵ A. Piva, reż., *Pasta Nera*, 54 min., Seminal Film and Cinecittà Luce, 2011.

- Di Foggia C., *I treni della felicità, quando il Nord salvò i figli del Sud*, [online] <https://www.la-stampa.it/cultura/2011/09/08/news/i-treni-della-felicita-quando-il-nord-salvo-i-figli-del-sud-1.36929438>.
- Fabi L., Loffredi A., *L'infanzia salvata. Nord Sud un cuore solo*, Città di Ceccano 2011.
- Ferré R.R., *La storia dimenticata dei bambini di Napoli salvati dalle famiglie del centro-nord Italia*, [online] <https://thevision.com/cultura/bambini-napoli-famiglie-centronord/>.
- Ferrera M., *Il Welfare State in Italia. Sviluppo e crisi in prospettiva comparata*, Bologna 1984.
- Gabrielli P., *La Pace e la Mimosa. L'Unione donne italiane e la costruzione politica della memoria*, Roma 2005.
- Gatrell P., *The Making of the Modern Refugee*, Oxford 2013, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199674169.001.0001>.
- Ghirelli A., *Storia di Napoli*, Torino 2015.
- Gierowski J.A., *Historia Włoch*, Wrocław 1999.
- Golemo K., „Wiele Italii”. *Problemy z włoską jednością*, [w:] K. Golemo, A. Małek, *Włochy. Mozaika kultur*, Kraków 2019, <https://doi.org/10.12797/9788381382069>.
- Golemo K., *Włoskie zjednoczenie i „dwie Italie”. Tradycyjny podział na Północ i Południe oraz jego współczesne konsekwencje*, [w:] *Włochy wielokulturowe. Regionalizmy, mniejszości, migracje*, red. K. Golemo, Kraków 2013.
- Gromko B., *Stan badań nad Włoską Partią Komunistyczną. Wyzwania i postulaty badawcze*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2018, vol. 2, nr 32.
- Guetta A.M., „Pasta nera” di Alessandro Piva, [online] https://www.nonsolocinema.com/Pasta-nera-di-Alessandro-Piva_23408.html.
- „I treni dell'accoglienza” con Bruno Maida, [online] <https://www.facebook.com/watch/?v=419616879083852>.
- I viaggi dell'accoglienza tra storia e letteratura*, [online] https://www.facebook.com/watch/live/?v=454527822656591&ref=watch_permalink.
- Maida B., *I treni dell'accoglienza. Infanzia, povertà e solidarietà nell'Italia del dopoguerra 1945-1948*, Torino 2020.
- Mainardi R., *L'Italia delle regioni. Il Nord e la Padania*, Milano 1998.
- Mamzer H., *Tożsamość w podróży. Wielokulturowość a kształtowanie tożsamości jednostki*, Poznań 2003.
- Minella A., Spano N., Terranova F., *Cari bambini, vi aspettiamo con gioia. Il movimento di solidarietà popolare per la salvezza dell'infanzia negli anni del dopoguerra*, Milano 1980.
- Moe N., *The View from Vesuvius. Italian Culture and the Southern Question*, Berkeley, Los Angeles 2006.
- Nenni P., *Intervista sul socialismo italiano*, Roma–Bari 1977.
- Parte il primo treno della felicità*, [online] https://www.rivistailmulino.it/news/newsitem/index/Item/News:NEWS_ITEM:5454.
- Pasta Nera – Official trailer*, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=8LysqpaXscI>.
- Pipyrou S., *Displaced Children, Silence, and the Violence of Humanitarianism in Cold War Italy*, „Anthropological Quarterly” 2020, vol. 93, nr 3, <https://doi.org/10.1353/anq.2020.0051>.
- Pivato S., *I Comunisti Mangiano i Bambini. Storia di una Leggenda*, Bologna 2015.

- Priulla G., *Un piccolo pezzo di una storia grande. I treni della felicità*, [online] <https://www.impa-gine.it/attualita/un-piccolo-pezzo-di-una-storia-grande-i-treni-della-felicita/>.
- Putnam R.D., *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Kraków 1995.
- Rinaldi G., *C'ero anch'io su quel treno. La vera storia dei bambini che unirono l'Italia*, Milano 2021.
- Rinaldi G., *I treni della felicità, storie di bambini in viaggio fra due Italie*, Roma 2009.
- Rodano M., *Memorie di un che c'era*, Milano 2010.
- Ticktin M., *Casualties of Care. Immigration and the Politics of Humanitarianism in France*, Berkeley 2011, <https://doi.org/10.1525/9780520950535>.
- Togliatti P., *Rapporto al V Congresso del PCI*, [w:] *Palmiro Togliatti. Opere scelte*, red. G. Santomassimo, Roma 1974.
- Ventrone A., *La cittadinanza repubblicana. Come cattolici e comunisti hanno costruito la democrazia italiana (1943-1948)*, Bologna 2008.
- Villani A., *Dalla parte dei bambini, Italia e UNICEF fra ricostruzione e sviluppo*, Padova 2016.
- Volevamo cambiare il mondo. Memorie e storie delle donne dell'UDI in Emilia Romagna*, red. C. Liotti, R. Pesenti, A. Remaggi, D. Tromboni, Roma 2002.
- Zahra T., *The Lost Children. Reconstructing Europe's Families after World War II*, Cambridge 2011, <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674061378>.

mgr Małgorzata Maria FIJAŁ – doktorantka Wydziałowych Kulturoznawczych Studiów Doktoranckich na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. W latach 2015-2017 uczestniczyła w magisterskim programie *double degree*, w wyniku którego otrzymała dyplom magistra europeistyki UJ oraz dyplom „dottore magistrale” in Studi europei uniwersytetu w Padwie. Posiada kwalifikacje w zakresie języka i kultury Włoch uzyskane na Uniwersytecie dla Obcokrajowców w Perugii. Jej badania naukowe koncentrują się na kulturze i polityce Włoch współczesnych ze szczególnym uwzględnieniem kwestii tożsamościowych. W obszarze jej zainteresowań znajdują się również region basenu Morza Śródziemnego oraz współczesne ruchy nacjonalistyczno-populistyczne.